

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

Управління з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення
Житомирської облдержадміністрації
(інформаційний центр)

Житомирський історико-філологічний інститут
репопональних досліджень

ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА

Історико-філологічний збірник
з регіональних проблем

3

Житомир
1998

Редактори:

Володимир Єршов, кандидат філологічних наук

Віктор Мойсієнко, кандидат філологічних наук

Редакційна колегія:

Володимир Білобровець

Василь Врублевський

Павло Гриценко, доктор філологічних наук

Сергій Жилук, кандидат історичних наук

Руслан Кондратюк

Микола Никончук, доктор філологічних наук

Віктор Попрійчук

Елеонора Соловей, доктор філологічних наук

Олена Шпильова, доктор філологічних наук

Контактні адреси редакції:

262008, Житомир-8, а/с 3;

262008, Житомир-8, вул. Шелушкова, 10, к. 223.

Телефони:

(0412)20-01-17,37-11-85.

ББК 83.3(4 укр.-4ж)-я5

УДК 82.07

ІЗВН 5-86868-027-8

© «Волинь-Житомирщина», 1998

Ростислав Омеляшко
ЧОРНОБИЛЬ І КУЛЬТУРНА
СПАДЩИНА ПОЛІССЯ__

Літературознавство

Володимир Шинкарук
МІРА ЖИТТЯ ЗЕМНОГО.....8

Тенознавство

Руслан Кондратюк
РОДОВІД МИТЦЯ.....19

Етимологія

Микола Никончук
НЕФОГНОСТИЧНІ МОТИВИ В
ПОЛІСЬКІЙ ЛЕКСИЧНІЙ
НОМІНАЦІЇ.....22

Діалектологія

Людмила Рябець
ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД
СЛОВОЗМІНОЮ ІМЕННИКА У
СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ
ГОВІРКАХ.....32

Історія

Володимир Єршов
ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В
ЖИТОМИРСЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТІ
1933-1941 РР......37

Петро Натикач
ПОЛІТИКА "КОРЕНІЗАЦІЇ" НА
ВОЛИНІ.....72

Віктор Попрійчук
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В ЦУКРОВІЙ
ПРОМИСЛОВOSTІ
ЖИТОМИРЩИНИ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ПЕРІОДУ НЕПУ..84

Етнографія

Любов Гарбузова
ПИСАНКИ ВОЛИНСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ
(К ХІХ-ПОЧ. ХХ СТ.) В ЗІБРАННІ
ЖИТОМИРСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....91

Історія лінгвістичних

учень

Володимир Власенко
МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ
БОГДАН.....97

Портрет

Євгенія Волощук
ЮХИМ ЙОСИПОВИЧ
МЕЛАМЕД.....108

Мемуари

Степан Пінчук
КІНЕЦЬ ОПЕРАЦІЇ «СОБОР»..122

Поліські животоки

ПОЛІСЬКІ ЛЕГЕНДИ ПРО
РОСЛИНИ
Записали Н. та А.Охріменки.....144

Рецензії

Олександр Кузьмін
ПАМ'ЯТЬ - СВЯТА ПАМ'ЯТЬ -
БЕЗСМЕРТНА.....150

Віктор Попрійчук
З ІСТОРІЇ СКАРБИНИ ІСТОРІЇ..159

Михайло Тофтул
ТВОРЧЕ, ПРАКТИЧНЕ І КРИТИЧНЕ
МИСЛЕННЯ.....162

Валентина Шмарчук
УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: НОВИЙ
ПІДХІД.....165

ВІТАЄМО!.....168

Володимир Єршов

Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933 - 1941 рр.

Частина I. 1933 - 1936 рр.

Очевидно, початок перших політичних репресій в Житомирському педінституті ім. І.Франка треба вести з 3 серпня 1933 року, коли уповноважений СПО ДПУ Житомира Альперін за поданням начальника Київського особливого відділу ДПУ Розанова і заступника начальника КОВ ДПУ і начальника СПО Чернюка підписав ордери на обшук і арешт директора Житомирського інституту народної освіти Василя Пилиповича Гоци і лектора агродисциплін ІНО Нестора Олександровича Голка як учасників контрреволюційної Української військової організації за статтею 54-11 КК УСРР.*

Так органами ДПУ Житомирського округу Київської області було "розкрито" і розпочато ліквідацію "широко розгорнутої" в Україні підпільної контрреволюційної організації, яка "вела активну повстанську, шпигунсько-диверсійну терористичну роботу з метою повалення диктатури пролетаріату на Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і встановлення фашистської диктатури у формі незалежної буржуазної республіки". Інколи історики називають цю

Через малодоступність сьогодні Кримінального кодексу УСРР, прийнятого постановою ВУВВК від 8 червня 1927 року, процитуємо на початку нашої роботи дві основні статті з глави "Контрреволюційні злочини", з якими читач матиме справу протягом усього тексту:

54-10. Пропаганда или агитация, содержащие призывы к свержению, подрыву или ослаблению советской власти или совершению отдельных контрреволюционных преступлений (ст. ст. 54-3 - 54-9), а равно распространение или изготовление или хранение литературы того же содержания, влекут за собой - лишение свободы на срок не менее шестимесяцев. Те же действия при массовых волнениях или с использованием религиозных или национальных предрасудков масс, или в военной обстановке, или в местностях, объявленных на военном положении, влекут за собой меры социальной защиты, указанные в ст. 54-2. (Высшую меру социальной защиты - расстрел или объявление врагом трудящихся с конфискацией имущества и с лишением гражданства союзной республики и тем самым гражданства Союза ССР и изгнания из пределов Союза ССР навсегда с допущением при смягчающих обстоятельствах понижения до лишения " свободы на срок не ниже трех лет с конфискацией всего или части имущества).

4-П. Всякого рода организационная деятельность, направленная к подготовке или к совершению предусмотренных в настоящей главе преступлений, а равно участие в организации образованной для подготовки или совершения одного из преступлений, предусмотренных настоящей главой, влекут за собой - меры социальной защиты, указанные в соответствующих статьях настоящей главы (см. ст. 54-2)."

І С Т О Р І Я

організацію ще "Справою галичан".

У належності до УВО по всій Україні протягом 1933-1934 рр. було звинувачено 148 чоловік. Серед активних її членів значилися відомі всій республіці імена П.М.Губенка (Остапа Вишні), Б.Д.Антоненко Давидовича, Д.Ю.Загула, М.І.Ірчана-Бабюка, О.А.Слісаренка, Леся Курбаса, а також багатьох партійних, державних, громадських і наукових працівників. Керівником міфічної організації було "призначено" Олександра Яковича Шумського, колишнього уповноваженої представника УСРР у Польщі, наркомоса України, члена ЦК і Політбюро КП(б)У, ректора інституту народного господарства та Ленінградської політехнічного інституту (останнє місце роботи - голова ЦК профспілки працівників освіти, член президії ВЦРПС).²

На початку тридцятих років в Україні сформувалось нове покоління національної інтелігенції, як влучно сказав Я.Р. Дашкевич на Першому конгресі міжнародної організації українців, "генетично приречені на радикальне винищення".³ Широ повіривши в ідеї коренізації національного відродження, колишні американці і галичани, харків'яни і житомиряни, партійні і безпартійні активно включились у будівництво молодої української республіки, що не могло, безперечно, не насторожити і не налякати керівництво СРСР.

Тому в січні 1933 року ЦК ВКП(б) направляє секретарем ЦК КП(б)У і водночас першим секретарем Харківського, а потім і Київського обкомів КП(б)У П.П.Постишева, з іменем якого історики пов'язують початок політичних репресій в Україні.⁴ Пошуки петлюрівців, націоналістів, куркулів та інших "антирадянських елементів", які почалися слідом за цим по всій Україні, призвели до самогубства М. Хвильового, М.Скрипника, а 13 травня 1933 р. - до арешту О.Я.Шумського і "викриття" Української військової організації, Організації українських есерів, Польської організації військової, Всеукраїнського боротьбистського центру, Українського центру білогвардійців-терористів і т.д. і т.п.

На початку серпня запущена в центрі хвиля репресій докотилась і до Житомира. В.П.Гоцу було заарештовано на основі вибитих 23 травня "свідчень" О.І.Бадана, професора, колишнього вченого секретаря НКО, співробітника кафедри національного питання Українського інституту марксизму⁵, який уже перебував під слідством. Василь Пилипович у той час був досить широковідомим і впливовим діячем народної освіти Кам'янецького і Житомирського округомів.

ГОЦА ВАСИЛЬ ПИЛИПОВИЧ народився 3 березня 1885 року в східній Галичині в с.Озирній Тернопільського Повіту в сім'ї безземельного селянина-бідняка. Чотири роки навчався і в десять років закінчив сільську школу, втік "між люде", влаштувався на безплатне місце в інтернат при гімназії в Тернополі, в якому провів вісім років. У 1902 році брав участь у гуртку "драгоманівців". тоді ж, будучи учнем шостого класу, вступив у радикальну партію соціалістів Східної Галичини, членом якої був до 1914 року. У цей час брав активну участь

т. зв. аграрних страйках. В 1905 - 1906 рр. навчався у Віденському університеті, потім чотири роки у Львівському на відділенні "Українознавство", який закінчив у 1910-му за спеціальністю "Українська мова, література та історія". В 1905, 1907 і 1910 рр. брав участь в університетських демонстраціях. Двічі заарештовувався і просидів у тюрмах Золочева і Львова близько чотирьох місяців. З жовтня 1906 по 1907 рр. служив у австрійській піхоті, був поранений. У 1914 р. був одним з організаторів "Січі" - молодіжної політичної організації радикалів. До 1914 року працював учителем приватної української гімназії в м.Белзі. Цього ж року знову був призваний в австрійську армію як однорічник-доброволець і через місяць у перших же боях 25 серпня потрапив у російський полон, у якому пробув до 1917 року.

3 вересня 1916 по листопад 1917 рр. В.П.Гоца перебував у таборі військовополонених у Тобольську. В листопаді 1917 р. він був призначений лектором-організатором позашкільної роботи зовнішосвіти в робочому клубі

Тобольська. В січні 1918 р. секцією Інтернаціоналістів був прийнятий у партію. З червня 1918 року служив у Інтернаціональному полку III Армії, якою командував П.Д.Хохряков, сьогодні більше відомий як організатор відправки царської сім'ї з Тобольська до Єкатеринбурга. Був політкомісаром на Східному фронті, брав участь в боях з колчаківцями й чехами. З жовтня 1919 р. працював за адміністрацію культури губполонбіжу в Єкатеринбурзі, де займався питаннями організації партроботи серед полонених і біженців поляків, українців і білорусів. У травні 1920 року В.П.Гоца був направлений до Москви, а звідти інструктором-організатором в Поарм XIV (передовий загін 14-ї армії) на південно-західний фронт у Першотравенськ, де був уповноваженим по боротьбі з бандітизмом в Анапійському повіті, а в Балті на Одещині - головою повітревкому. Незабаром В.П.Гоцу

Свідчення про закінчення Волинського ІНО у 1930 р. Олександром Леонітовичем Корбутом за підписом В.П.Гоци (з архіву Г.О.Корбута).

направили політпрацівником в 47-му дивізію в Галіцію. У Жмеринці познайомився з головою головревкому В. П. Затонким і членом РВР М.С. Бараном. Під час польської кампанії був головою політревкому м. Золочева, а після її провалу - в жовтні направлений у Ямпіль, де виконував обов'язки голови ревтрійки, а потім - завідуючого відділом народної освіти, був членом президії повітВК і членом бюро повітпарткому.

27 лютого 1923 року губком направив В.П.Гоцу в Кам'янець-Подільський на посаду завідуючого Окнаросвітою і політкому вузів. До 1925 року він був також членом президії ОВК.

З 1927 року по 18 жовтня 1928 року В.П.Гоца працював у Кременчуці завідуючим Окнаросвітою. Потім переведений до Харкова, звідки на прохання вченого секретаря Наркому УСРР О.І.Бадана та професора історії О.І. Яворського в листопаді був призначений директором Житомирського ІНО.

Дружина - Наталія Мойсейівна Мотрук, 1903 року народження, дочка Лада - 1927 року народження. Добре володів українською, російською та німецькою мовами. У Житомирі проживав по вулиці Маркса, 46.

За свідченням Є.Гася в Кам'янці-Подільському В.П.Гоца був учителем В.П. Бєлієва, який пізніше став письменником, автором книги "Стара фортеця", в якій у образі завідуючого окружним відділом народної освіти Печерки зобразив В.П.Гоцу. Крім того, краєзнавець повідомляє, що в Белзі залишились жипи, очевидно, перша дружина з двома дітьми.

За бажанням слідчих органів ДПУ, керівні органи Української військової організації повинні були складатись передусім з галицької та української націоналістичної інтелігенції, командного складу колишнього корпусу січових стрільців та з вояків галицької або австрійської армій, які нібито систематично перекидалися закордонними контрреволюційними центрами на Україну для організації керівництва повстанською, шпигунсько-диверсійною і терористичною діяльністю. І ДПУ робило все, щоб довести, що опорні центри УВО діяли в Харкові й Києві, Кам'янці-Подільському й Житомирі.

У Житомирі вибір впав на В.П.Гоцу - галичанина, який служив у австрійській армії і, як вирішили уповноважені СПО, був спеціально закинутий закордонними спецслужбами в радянську Україну.

Не пізніше 5 серпня 1933 року В.П.Гоца як особливо небезпечний злочинець був переведений на слідство до Києва, яке вже він оперуповноважений СПО ДПУ Ямпольський. Там його було включено до підслідної групи, куди також входили:

1. Врон Іван Іванович, заарештований 17 липня 1933 р. - ректор Київського художнього інституту, завідуючий сектором мистецтва й літератури Київського обкому КП(б)У.

2. Шамрай Сергій Вікторович, заарештований 18 липня.

3. Баран Михайло Лукич - заарештований 31 липня, директор інституту літературознавства в Києві.

4. Голко Нестор Олександрович - 3 серпня, викладач агродисциплін Житомирського ІНО.

5. Насека Михайло Вікентійович - 3 серпня.

6. Федек Дмитро Григорович - 9 серпня, директор Білоцерківської МТС.

7. Костецький Анатолій Степанович - 12 серпня.

8. Левицький Леонід Макарович - 15 серпня, науковий працівник ВУАН, заступник директора інституту експериментальної біології і патології.

9. Тарасевич Тихін Онисимович - 19 серпня.

10. Миколаєнко Никифір Миронович - 26 серпня, педагог, звинувачувався як керівник Київського відділення УВО.

Це ж як треба було бити і знущатися над сорокавосямилітнім чоловіком, щоб він вже 11 серпня власноруч тремтячим почерком написав: "Находячись співучасником контрреволюційної організації, маючи протягом цілої низки літ за собою низку к. [онтр] р. [еволуційних] націоналістичних, дворушницьких вчинків, я, докладно збагнувши пропасть, в яку таким чином попав, я сьогодні все це рішуче з новим розумінням засуджую і прошу колегію ДПУ дати мені можливість вернутися до трудового життя і тим самим надолужити там, де я нашкодив.*⁸

Треба пояснити, що протоколи допитів 1933 - 1934 рр., як правило, становлять собою власноруч написані зізнання звинуваченого. Недарма, згідно з законами радянської "юридичної науки", зізнання було королевою доказу вини! У протоколах ще немає, як це буде з 1936 р., питань слідчих і відповідей підслідних. В 33-му це найчастіше докладні "покаяння на сфабриковану ДПУ тему".

Так, 7 листопада В.П.Гоца змушений був каятись, що в 1929 році завербував у члени житомирської філії УВО викладачів ІНО Скорохода - професора ботаніки, Дическула - викладача фізики, Марченка - агронома, Ненадкевича - професора літератури⁹. В 1930 р. він нібито завербував Косьяненка - викладача математики, Парфиловича - викладача музики, Кудрицького - викладача української мови¹⁰. Наступного року В.П.Гоца завербував в організацію Абрамовича - викладача української мови, Гнатюка - професора української літератури,¹¹ Крижанівського - викладача математики і Яневича - лектора педагогіки.

1 листопада В.П.Гоца за підказкою авторів вигаданої справи змушений був вигадувати за них. Він писав, що спочатку керівником Волинської групи УВО був Михайло Левицький - секретар Волинського окружного КП(б)У, який в 1931 р. був переведений до Харкова в ЦК КП(б)У на посаду інструктора прикордонних районів. Після його від'їзду Василь Пилипович фактично сам, як "виявилось", став її керівником. Якщо "вірити" звинуваченню, то В.П.Гоца створив групи бойовиків у Володарському, Іванківському, Коростишівському, Новоград-Волинському, Пулинському і Ярунському районах. Правда,

ніякого слідства органи ДПУ в них чомусь не проводили й не вимагали назвати хоч які-небудь факти чи прізвиська.

Про свою к.р. діяльність В.П.Гоца, зокрема, повідомив, що на шлях зради Радвладі став ще в 1925 р., коли в нього почало різко зростати невдоволення політикою партії щодо України, викликаною русофільською спрямованістю КП(б)У, оподаткуванням і обслуговуванням українського села. В члені УВО він був завербований в 1928 р. О.І.Боданом (уже безпечно для останнього і вимушене зізнання), який вже був заарештований і засуджений до 10 років виправних трудових таборів. У серпні 1930 р. В.П. Гоца прочитав на загальноміських зборах МОПРа доповідь на тему "10 років з дня зайняття Червоною Армією Галиції", в якій приділив (як пише сам заарештований) особливу увагу галичанам - найбільш свідомим українцям. Для досягнення своєї мети директор влаштував в інституті народної освіти національні співи, вечорниці, декламації, естрадні читання тощо. "Дальші всі мої, демонстративно підкріплені українською мовою, рішучі вимоги, щоб всі студенти й лектура в інституті виступали й говорили по-українському, зразу зробили мені славу "широкого та твердого" українця",¹² - зізнавався Василь Пилипович.

29 листопада В.П.Гоцу виключили з партії. Небачене упущення житомирського окружкому! Майже чотири місяці під слідством перебував комуніст! Яка брудна пляма на партії! Пізніше такі помилки будуть виправлятися вчасно. Виключення з партії стане сигналом, що товариш перетворюється в громадянина і незабаром буде заарештований.

22 грудня 1933 р. В.П.Гоці пред'явили звинувачення з двох пунктів: "1. С 1925 г. по день ареста являлся членом "украинской военной организации", ставившей перед собой цель насильственного свержения Соввласти и объединения украинских земель в "Соборную Украину". 2. Будучи членом УВО он являлся руководителем Волынского филиала УВО и сам активно проводил вербовку членов в организацию. Деяния эти предусмотрены ст. 54-2 и 54-11 УК УССР".

Уповноважений СПО Ярмольський просив судову трійку при колегії ДПУ УРСР посадити В.П.Гоцу в концентраційний табір на 10 років.

Трохи більше як через три тижні анонімна трійка винесла вирок. Витяг з протоколу №16/576 від 14 лютого 1934 р. гласить, що В.П.Гоца засуджений за статтею 54-11 на п'ять років у ВТТ. Строк зараховувався з 3 серпня 1933 року.¹³

Для відбуття покарання В.П.Гоцу відправили на Соловецький острів (СЛОН - соловецький лагерь особого назначения), де він перебував у 8-му відділі. В його соловецькій справі практично відсутні будь-які офіційні документи, за винятком т.з. неофіційної оперативної інформації. Якщо перекласти зрозумілою українською мовою - доносів

"стукачів", або, як казали самі зеки, - "наслідок".

Так, один із стукачів вірно піддано доносив ("документ" без дати і вказаного місця написання), що В.П.Гоца "держится в группе однопольцев, среди которых высказывает клеветнические слухи о повальных арестах на Украине. До настоящего времени остается

националистом, надеясь на "возрождение Украины", считает политику ВКП(б) великодержавной. Ведет к.р. клеветнические разговоры об органах НКВД говоря, что ДПУ имеет больше, чем ВКП(б)".

Вважаю необхідним процитувати ще кілька доносів сексотів («секретних співробітників»), оскільки мені здається, що вони дуже характерно передають загальну систему того часу (і не лише того), а також думки колишнього директора Волинського ІНО.

"Гоца еще в Караганде* из-под полм давал читать книгу Н.Костомарова "Руина", на которую очень падки все националистически настроенные украинцы."

"Гоца, как и многие другие украинцы, привлеченные по этому делу, считает, что организации УВО не было на Украине, а существует за границей".

"Гоца собирается писать заявление в ЦК КП(б)У. Он говорит, что принципиально ежедневно посылает заявления в ЦК, чтобы потом [не] могли сказать: что же ты [был] неграмотный, [или] не мог писать. Он пишет, для того, чтобы для истории лежал документ".

Відомо, що В.П.Гоца в 1935 р. був завідувачим табірним музеєм. У доносі від 13 травня 1935 р. зазначалося: "Гоца прибыл с хором из Доленги на ЦПО и, встретившись с з.к. Николаенко", рассказал: "Я получил письмо от своих студентов, которое, видимо, цензура не просмотрела, т.к. они пишут, что на Украине еще продолжают аресты Украинской интеллигенции, а польский Мархлевский район совсем Расформирован".

А ось справді унікальна інформація приблизно того ж часу: "Арест и отправка из Караганды действовали ошеломляюще. Все были ошеломлены внезапным изъятием из работы и срочной отправкой под

"Карагандою" на табірному жаргоні називали КарЛАГ («Карельский лагерь» -рос.).

Головний корпус Житомирського учительського інституту. 1937р.

конвоем в довольно тяжелых условиях перевозки. Слышалось много нареканий на администрацию КарЛАГа, на ГУПАГ и вообще. В это время давали совет молчать, ибо все разговоры будут известны НКВД.

Тогда стали петь. Запевающим и организатором пения был Гоца. Первым помощником его - Николаенко.

Пели все народнне песни, все галицийские песни, все националистические, религиозные, австрийские, польские, немецкие, чешские, венгерские ... Все, кроме русских. И все, кроме революционных. Вышло это как случайно или неслучайно, но это факт. Затем Гоца сообразил, что взят неправильный путь, и стал отказываться от пения под разными предлогами. Увидев, что Николаенко больше нажимает на националистические песни, Гоца стал осуждать Николаенко, называя его дураком и идиотом".

Може, це і випадок, а може, надійшла чергова рознарядка згорі але справу В.П.Гоци 9 жовтня 1937 року "переглянула" трійка УНКВД Ленінградської області (нагадаю, що в справі, крім доносів, постанови трійки від 14 лютого 1934 р. і постанови трійки від 9 вересня 1937 р., немає більше ніяких документів). Політв'язень В.П.Гоца був засуджений до вищої міри покарання (протокол №83) - розстрілу.

3 листопада 1937 року вирок було виконано. Очевидно, це був подарунок енкаведистів до двадцятій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції...

Місце поховання В.П.Гоци (1885 - 1937) невідоме.

4 жовтня 1966 року судову справу В.П.Гоци переглянув Військовий трибунал Прикарпатського військового округу. Постанови тріок 1934 і 1937 рр. були відмінені, обидві справи припинені за відсутністю складу злочину. "

Василію Пилиповичу Гоці повернули чесне ім'я.

Як читачеві уже відомо, у справі УВО в Житомирі 3 серпня 1933 року було заарештовано лектора агродисциплін Волинського інституту соціального виховання* Нестора Олександровича Голка. Приводом для арешту могли послужити, наприклад, такі доноси: "У Житомирському інституті соціального виховання "лектор Голко пропагував теорії спадання урожайності ґрунту", "лектор Шпільберг протаскував буржуазні теорії в педагогіці", в сільськогосподарському інституті викладач висловився про соціалістичне змагання як про "ширму для ледарів", у медтехнікумі "лікар Краснов казав студентам, що на селі їм треба буде займатися не ленінізмом, а венеризмом". 16

Цих фактів, тим більше, якщо врахувати, що двоюрідним братом

* Попередні назви Житомирського педінституту ім. І.Франка: 1919-1931 - Волинський інститут народної освіти; 1931 - 1933 - Інститут соціального виховання; 1933-1935 - педагогічний інститут; 1935-1941 - учительський інститут. Такі часті зміни назви спричиняли плутанину як у самих викладачів та студентів, так і в чиновників офіційних структур.

Н. О.Голка був уже відомий читачеві О.І.Бадан-Яворенко, на думку уповноваженого СПО Альперина, було цілком достатньо, тож він 3 серпня підписав ордер і провів обшук на квартирі Н.О.Голка, а потім і арешт.

ГОЛКО НЕСТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ народився 1895 року в с.Вілька Мазовська у Польщі в селянській сім'ї. З 1910 року перебував на утриманні старших братів, навчався у Львівській гімназії, яку в 1914 році після закінчення 6-ти класів з причини початку війни змушений був залишити.

У 1914 р. у Равві-Руській був заарештований по звинуваченню в націоналістичній діяльності проти царизму. Після 14 днів утримання під охороною був звільнений.

У 1915 р. пішов добровольцем в австрійську армію, де служив у 130 піхотному полку в чині молодшого офіцера до жовтня 1918 року. В 1916 р., перебуваючи на військовій службі, склав екстерном екзамен за весь курс гімназії у Перемишль 3 1918 по 1919 рр. служив у галицькій армії в Равві-Руській у чині офіцера 3 корпусу.

У 1919 р. потрапив у польський полон і перебував у Львові, після звільнення жив удома.

У 1919-1921 рр. служив домашнім учителем. У 1921 р. вступив у Відні до Вищого земельного училища, після закінчення якого в 1925 році приїхав до Харкова. У тому ж році з 2 жовтня був направлений у радгосп "Черемшина" біля Житомира, де по 10 квітня 1926 р. працював помічником завідуючого. З 10 квітня переведений у радгосп "Самчики" Старокостянтинівського району, звідки через два місяці переведений на посаду завідуючого радгоспом "Пасічна" того ж району. З жовтня 1928 р. працював викладачем Ново-Московського педтехнікуму, що на Дніпропетровщині, читав агродисципліни. У 1930 р. був призначений на роботу лектором агродисциплін у Житомирський ІНО. "

Дружина - Меланія Черниш, 1903 року народження, сини: Ярослав, 1929 року народження і Володимир, 1931 року народження

Українець, безпартійний.

У Житомирі жив у Пуляпинському провулку, 11, кв 1

Не пізніше 15 вересня Н.О.Голко був переведений у Київ. Новим слідчим по його справі призначили уповноваженого СПО Київського обласного відділу ДПУ Коркунова, який кваліфікував злочини житомирського лектора за ст. ст. 54-2 і 54-11 КК УРСР: "участие в контрреволюционной организации и активное проведение к.р. работы".

Очевидно, справа Н.О.Голка, на думку слідчого, не була дуже важливою і складною, як його колеги по інституту В.П.Гоци, тому оперуповноважений обмежився тільки цотирма допитами: 14 і 25 серпня, 11 листопада і 7 грудня (скільки їх було насправді, уже ніхто й ніколи не дізнається), не провів жодної очної ставки і не допитав жодного свідка. А 17 грудня 1933 року уже було готове звинувачення: Голко Нестор Олександрович "1. Был завербован в 1924 году в контрреволюционную организацию, ставившую своей целью свержение Соввласти на Украине и создание украинского независимого государства. 2. В 1925 году прибыл из-за кордона в УССР для ведения подпольной контрреволюционной работы. 3. Являясь членом

контрреволюционной организации, проводил вербовочную организационную работу. Виновыш себя признал".

14 лютого 1934 р. за рішенням секретного засідання трійки Н.О.Голко одержує 5 років виправно-трудових таборів. Строк зараховувався з 5 серпня 1933 року. Досить типовий для того часу вирок для колишнього офіцера австрійських і галицьких військ, який приїхав з-за кордону, з вищою освітою, здобутою, до речі, в буржуазній і ворожій СРСР державі, і працював на передовій лінії радянської ідеології...

З подальшої долі Нестора Олександровича відомо тільки, що був звільнений з місць позбавлення волі 10 жовтня 1938 року й жив у Сумах. Остання звістка про нього була датована 27 серпня 1940 р. - це із листа в органи НКВД, в якому Н.О.Голко просив підтвердити, що він не був позбавлений громадянських прав, бо його як ворога народу ніхто не хотів приймати на роботу. Подальша доля його невідома.

І остання відома нам жертва сталінського режиму за міфичною справою української військової організації в інституті соцвиховання - Михайло Тимофійович Бочок, завідувач робітфаком інституту, а потім державний службовець. Але заарештований 3 листопада 1933 р. М.Т.Бочок звинувачувався тільки за період своєї роботи в інституті: "по принадлежности к украинской контрреволюционной организации ставившей себе целью свержение Соввласти вооруженным путем" ст. ст. 54-2 та 54-11.

БОЧОК (БОЧЕК) МИХАЙЛО ТИМОФІЙОВИЧ народився 1899 р. в с. Каятанівці, що на Вінниччині, у бідній селянській сім'ї (батько мав один морг землі) з 10 чоловік. У 1916 р. вступив на дворічні сільськогосподарські курси в Києві, але вже в лютому 1917 року через важке матеріальне становище змушений був залишити їх.

Працював учнем, потім телеграфістом на станціях Сміла і Ботринський до кінця 1918 р. З грудня 1918 р. служив у петлорівській армії, а з лютого 1919 р. - у денікінській.

З кінця листопада 1920 р. вступив і потім закінчив курси партійного радянського будівництва. У лютому наступного року став за рекомендацією В.П.Гоци членом партії, яка потім жорстоко і безцеремонно з ними ж і розпавилась. Потім працював разом з В.П.Гоцю в Томашполі заступником завідуючого наросвіти, завідуючим політпросом, завідуючим агітпросом укому КП(б)У, в березні 1923 р. був призначений завідуючим окрнаросом Могилева Подільського, а потім і заступником голови окрвиконкому КП(б)У. В Могилеві був головою надзвичайної трійки по ліквідації загону Кушвара (?), а потім головою надзвичайної слідчої трійки по розкриттю й ліквідації великого релігійного руху в с.Голинчинці.

Восени 1928 р. був призначений старшим інспектором народної освіти в Бердичеві.

В 1929 р. спочатку вступив до педінституту в Києві, але за порадою В.П.Гоци і листопада став студентом агробіологічного відділу Волинського ІНО. Цього ж місяця переїхав із сім'єю до Житомира. В.П.Гоца запропонував М.Т.Бочку без відриву від навчання завідувати робітфаком інституту і допомагати у виховній роботі.

у січні 1931 р. міськом партії призначив Михайла Тимофійовича заступником завідуючого земвідділом міськвиконкому, а через місяць - заступником голови виконкому і головою міського планового бюро Житомира. М.Т.Бочок займався науковою роботою. Відомо, що він був аспірантом науково-дослідної кафедри геології у професора С.В.Бєльського при Житомирському природничому музеї

Сім'яє становище: дружина - Наталія Іванівна Бочок, 1905 року народження; син Володимир - 1924 року народження; батько - Тимофій Устинов, 1866 року народження; мати - Феодора Петрівна, 1866 року народження.

Жили за адресою: Житомир, провулок Кудрявцева, 2. "

Очевидно, уповноважений СПО КОВ ДПУ Ямпольський взагалі не мав ніяких компрометуючих матеріалів на вже заарештованого Д.Т.Бочка, тому компромат на нього було вибито на допитах В.П.Гоци 9 листопада. Зверну увагу читача на той факт, що М.Т.Бочок був єдиним із трьох заарештованих житомир'ян у справі УВО, хто на першому допиті категорично заперечував висунуті проти нього звинувачення й власну причетність до УВО. Навіть під час очної ставки з В.П.Гоцюю 4 грудня (можливо, 26 грудня) він продовжить однозначно заперечувати свою приналежність до УВО. Проте вже на допиті 4 січня і він змушений був написати "відверте" покаяння. Сьогодні можна лише уявити, як і якими засобами вони були вибиті із звинуваченого. Так, М.Т.Бочок зокрема писав, що членами УВО в житомирському інституті їли, крім нього і В.П.Гоци, Гармаш, Панченко, Харчук, Турас, Костенко і Трохимчук. Простежити подальшу долю цих викладачів сьогодні досить важко через кілька причин.

Перша і найбільш невтішна та, що перед тимчасовою здачею Житомира в 1941 р. німцям, згідно з пунктом 4 Директивного листа Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б), партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил для розгрому ворога від 29 червня 1941 р. приписувалось: "Все цінне майно... що не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватись"¹⁹. Були знищені фактично всі архіви міських і районних державних установ. Тоді в гінці червня - на початку липня 1941 року на підвир'ї педінституту було спалено і наш архів періоду 1919 - 1941 рр. Тому встановити на сьогодні повний кадровий склад співробітників або студентів педінституту того періоду, на жаль, дуже важко. І основними історичними матеріалами в цьому випадку часто є допоміжні архівні документи, як, наприклад, випускні альбоми, газети або особисті архіви.

Ще одна причина полягає в тому, що сьогодні відкриті й передані в Державний архів Житомирської області архіви ДПУ і КДБ перебувають тільки у стадії формування, систематизації й опису, що значно утруднює роботу та пошук. І останнє. Згідно з партійними й радянськими традиціями того часу, імена й по батькові людей у спілкуванні були практично виключені. Сьогодні це породжує ряд проблем. Для того, щоб ідентифікувати конкретне прізвище, часом доводиться опрацювати

не один десяток архівних справ однофамільців.

Повертаючись до МТ.Бочка, прочитуємо звинувачення (документ без дати!):

«І. С 1929 г. по день ареста являлся членом Украинской военной организации, ставившей целью свержение Соввласти вооруженным путем и создание соборной самостоятельной Украины.

2. Будучи членом указанной организации, он вместе с Гоцей в Житомирском институте народного образования организовал ячейку, в какую втянул 6 человек.

3. Работая в институте народного образования, он, в целях организации, с целью подготовки контрреволюционных кадров подбирал националистически настроенную лектуру, занимавшуюся соответственным воспитанием студенчества.

4. В целях той же организации проводил работу по организации повстанческих групп".

Слідчий кваліфікував ці, ним же сфабриковані, "злочини" статтями 54-2 і 54-11 і просив 5-ти років ув'язнення в концтаборі при цьому, правда, не забув додати : "Вещдоков нет."

М.Т.Бочок себе винним визнав.

А в ніч з 27 на 28 лютого судова трійка винесла свій вирок: три роки виправно-трудоу таборів, вважаючи початок строку покарання з 10 жовтня 1933 року.

Часом історія дарує нам зовсім раптові сюрпризи. Один із них чекав автора цих рядків на звороті 45 листа справи М.Т.Бочка. Невідомо, з якої причини прокурор (підпис нерозбірливий) 11 лютого 1934 року зробив рукописний запис на звороті звинувачувального вироку, суть якого зводиться до того, що він (прокурор) запитав М.Т.Бочка. "Как в нем одном сочеталось и член УВО и коммунист? Последний поколебался и заявил, что "если по совести говорить, то он ни в чем не виновен, но, не смотря на это, я подтверждаю свои показания..."

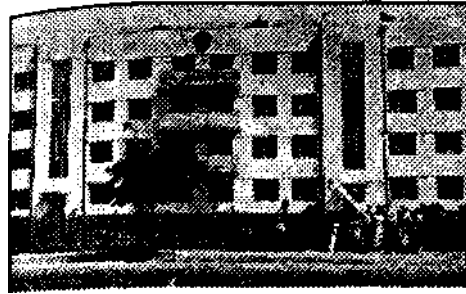
Так у Житомирському ІНО завершилася справа Української військової організації.

Підсумки кампанії під оплески вірних лєнінців і сталінців підбив П.П.Постишев: "На початку 1933 р. ДПУ була розкрита нова організація "Українська військова організація" ("УВО"). Лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. їм удалось розсадити окремих своїх людей і навіть цілі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури".²⁰

А тим часом всі галичани терміново почали покидати Житомир.

* * *

Наступні три роки пройшли у відносному "спокої".
Минав 1936 рік.

Студентський гуртожиток Житомирського учительського інституту (нині - гуртожиток №1 ЖДПІ). 1937 рік.

Житомирський округ Київської області жив розмірним тихим провінційним життям, як і сотні інших в тодішньому СРСР. Житомиряни збирали льон, картоплю, буряки і пшеницю, жито і хміль, підвищували темпи переробки сільськогосподарської продукції, нарощували надої молока, зміцнювали МТС, виборювали звання стахановців і прагли

повторити трудовий подвиг М.Демченко, успішно проводили роботу по ліквідації неписьменності та малописьменності.

Окружна трудяща громадськість організовано писала вітальні колективні здравиці- листи і телеграми вождю, вчителю, кращому другу молоді товаришу Сталіну, одностайно обирали його почесним головою пленумів, зборів і конференцій, розучували і співали про нього пісні і при кожній нагоді гордо носили його портрети і гасла.

На Житомирщині, як свідчать публікації єдиної на той час окружної газети "Радянська Волинь", активно обговорювали найновіший документ епохи - хартію «перемігшого соціалізму», проект нової сталінської Конституції Союзу РСР (була прийнята 5 грудня 1936 року). Однією з найважливіших ділянок партдіяльності була організація роботи зі співчуваючими, а також краща організація та рішення поліпшення партійного навчання. На кушових партзборах палко обговорювались підсумки обміну партійних документів та лист ЦК ВКП(б) про відновлення прийому до членів партії.

10 жовтня, як і у всьому СРСР, на Житомирщині розпочалась конверсія - обмін облігацій минулих позик на облігації позики другої п'ятирічки випуску четвертого року. Першими розпочали обмін добре підготовані колективи заводу ім. Сталіна, емпедтехнікум та міськторг. Але, на жаль, 1500 студентів учительського і сільськогосподарського інститутів до конверсії підготувалися недостатньо.

В колгоспах і заводах, школах і державних підприємствах проходили збори на підтримку республіканської Іспанії, добровільно збиралися кошти у фонд допомоги сім'ям іспанських робітників.

На демонстрації 9 листопада житомиряни несуть портрети Долорес Ібаррурі та Сталіна, гасла "Вони не пройдуть!", "Смерть кривавому Фашизму!", а також "Палкий привіт вождю народів - Сталіну". Все, як і раніше, все, як треба.

Окружна рада Тсоавіахіму піднесла ініціативу про організацію в Житомирі зразкового тсоавіахімівського аероклубу, яка зустріла палку підтримку з боку трудящих, директорів підприємств, керівників артілей промсистеми і підприємств округи. Повсюди одразу ж розпочався добровільний збір коштів на його будівництво.

В Житомирі 1936 року діяли учительський і сільськогосподарський інститути, сім технікумів, 12 середніх і 15 неповних середніх шкіл. Працювали мотороремонтний завод імені Сталіна, музична, панчішна, швейна, повстяна, шліфувально-гранітна і декілька інших, трохи менших фабрик, два хлібзаводи та багато кустарних артілей, три кінотеатри і театр імені Т.Г.Шевченка.

У 2-му Звуккіно ім. 15-річчя ЛКСМ йшли фільми: "Родина зовет" і "Мы из Кронштадта", "Огни большого города" за участю Ч.Чапліна і "Цирк" з неперевершеною Л.Орловою. Держкіно 12 демонструвало "Процес про 3 000 000" з І.Льїнським і "Нові часи" з Ч.Чапліним, "Семеро смелых" та "Девушка спешит на свидание". У третьому кінотеатрі міста - Дитячому звуккіно - дивились "Веселых ребят" "Дубровского", "Буденовцев" та "Детей капитана Гранта".

Житомирський міський театр ім.Т.Г.Шевченка пропонував глядачеві "Наталку Полтавку", "Запорожця за Дунаєм", "Марусю Богуславку", "Дай серцю волю - заведе в неволю", "Вія". Крім того, в місті вдало пройшли гастролі Польського державного театру УССР, який показав "Дами і гусари" А.Фредро, Київського державного обласного театру російської драми, який привіз "Смерть Іоана Грозного" і "На дні", Московського державного єврейського театру під художнім керівництвом народного артиста республіки Міхоелса. З концертами виступали В.Т.Нікандрова /ліричне сопрано/, відомий виконавець єврейських народних пісень А.Шолош, а також заслужена артистка республіки О.Петрусенко і народний артист республіки М.Донець. "Радянська Волинь" почала друкувати фрагменти сценарію фільму "Щорс" О.Довженка і уривки з роману "Народжені бурею" М. Островського.

І, нарешті, Житомирський учительський інститут запрошував молодь на перший курс мовно-літературного відділу з терміном навчання два роки. Вік вступників обмежувався 17 - 35 роками. Абітурієнти повинні були складати іспити з української та російської мов і літератур, політології, математики, фізики, хімії та історії. Початок занять був 1 грудня. Окружна газета друкувала об'яви про найм квартир-кутків інститутом для своїх студентів.

Ось ніби і майже точний обрис видимої частини айсберга, який у 1936 році називався Житомирським округом.

Але в невидимій його частині, в надрах більшовицької влади висіяне, прокинулось і почало давати перші сходи чудовисько небаченого і нечуваного досі на землі терору.

Очевидно, першим і серйозним свідченням початку наймасовіших репресій на Житомирщині слід вважати 5 серпня 1936 року, коли на нараді членів Житомирського окружного комітету КП(б)У відбулось читання закритого, абсолютно секретного листа ЦК ВКП(б) про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку. Читання, яке розпочалося о 12.00, тривало шість годин двадцять хвилин!

Після того, як секретар окружному Жученко зачитав сам текст, розпочався обов'язковий в таких випадках обряд кругової присяги на вірність під назвою "обговорення", на якому, як це було заведено, нічого не обговорювали, а лише переказували і коментували зміст в дозволеному руслі, переконуючи один одного у довічній відданості.

З 22 присутніх членів окружного партійного комітету першим взяв слово керівник ОВ і ОКР відділу НКВС капітан держбезпеки Шатов. "Когда речь идет о контрреволюционной деятельности троцкистов, зиновьевцев, некоторые привыкли считать, что у нас в этом отношении дело благополучно обстоит. Такое понимание неправильно. В Житомире не все в порядке, и здесь работают троцкисты", - наголосив чекіст. Серед основних розсадників контрреволюційного троцькізму ним були названі житомирська друкарня, а також Коростишів і Радомисль.²² Неважко уявити, що всього через декілька місяців там дійсно будуть "виявлені" "крупные троцкистские центры".

Після цього присягнув Іванов, котрий не забув при цьому вказати на троцькістів - секретарів райкому, іноземців, висланих і робітників кар'єру в Коростишеві. Потім Мирненко, який виніс вирок виключеним з партії, бо вони "являются прямыми врагами нашей партии, с ними нечего работать, их нужно убрать".²³ А далі Кузнецов, Грубер, Пісчанський, Полонський, Єлістратенко і, нарешті, секретар ОПК окружному Тільман. В його партійному і принциповому виступі було названо перший об'єкт для початку репресій в учительському інституті: "Мне приходилось беседовать на днях с бывшим троцкистом, сейчас директором учительского института - Табакмахером по вопросу об отдельных лекторах. Этот Табакмахер мне ответил: "Я не собираюсь отвечать за действия лекторов". Вот образец директора института, к тому же еще и бывшего троцкиста. Мы должны немедленно решать вопрос о возможности оставления его на работе".²⁴ Його підтримав завідуючий відділом пропаганди Житомирського округу Віктор Олексійович Чаплигін: "Табакмахер заявил в беседе с Тильманом, что он не отвечает за преподавателей. Отсюда можно сделать вывод, что он и не обеспечивает воспитание людей"²⁵; побічно вказав також на специфіку роботи з віруючими, поляками і німцями.

В резолюції наради з опрацювання закритого листа ЦК ВКП(б), зокрема, говорилося: "Трижды презренные враги коммунизма Троцкий, Зиновьев, Каменев и другие пытались вирвать любимого вождя нашей

партии и трудящихся всего мира - товарища Сталина. Вот почему совещание членов Окружного партийного комитета требует беспощадным мечом пролетарской диктатуры расправиться с контрреволюционными террористами, этой белогвардейской фашистской швалью. Когда враг не сдаётся - его уничтожают".²⁶

Ось так, по-більшовицьки просто, протягом шести годин двадцяти хвилин була сформована партійна лінія основних напрямків і ділянок роботи каральних заходів, які будуть відбуватися згодом в окрузі-області протягом багатьох років. Перші засоби і цілі, в тому числі і в учительському інституті, були названі. А далі почалась робота вже Молоха, яку ніщо не повинно і не могло вже зупинити.

Вже 9 серпня "Радянська Волинь" передруковує передовицю з "Правди" "Уміти розпізнавати ворога", в якій, зокрема, наводились приклади контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських груп, які діяли нібито в Ленінграді, Харкові, Мінську. Головним засобом виявлення ворогів народу центральна газета комуністичної партії, а разом з нею і комуністів Житомирського округу бачила в пильності: "Пильність - невід'ємна якість більшовика !.. Пильність повинна пронизувати кожен крок, кожную дію комуніста, де б він не був". 11 вересня нова передруковка - "Більшовицька пильність на кожній ділянці": "Жодний член партії, жодний більшовик, партійний і безпартійний, не може забути, що ворог, шпигун, диверсант бродить не тільки біля кордонів нашої держави, але і біля кордонів нашої партії. Поганий той більшовик, який не виховує в собі більшовицької пильності, вміння розпізнавати ворога, який не відчуває себе на посту. ... Підвищення партійної суворості до себе, до оточуючих, більшовицька настороженість - ось чого вимагає партія".

А далі на сторінках "Радянської Волині" були: "Перетворимо Житомирську округу на неприступну фортецю оборони", "Пильнувати чистоту лав партії", і багато, багато інших великих та малих статей і заміток про ворогів народу і контрреволюційні організації. Особливої гостроти цій проблемі надавав ще й той факт, що Житомирський округ був прикордонним. А західним сусідом була «фашистська Польща» - тільки так в той час називали нашого прикордонного сусіда.

Але була ще одна, спочатку непомітна, подія архідержавної ваги, яка згодом мала глобальне значення від Москви і до самих околиць. 26 вересня 1936 року Голова Центрального Виконавчого Комітету СРСР Г. Петровський підписав постанову президії ЦВК СРСР про призначення Єжова Миколи Івановича народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР. Все ... Завдання були поставлені, цілі окреслені, призначені керівники, ідеологічна теорія підведена, у засобах ніхто не обмежував ... Радянський Союз, в тому числі і Житомирщина, спочатку став в'язнути в пильності, спостереженнях і доносах, а потім захлинатися арештами і своєю власною кров'ю. Маленький Житомир

переживав своє безмежне горе ...

Як відомо, в Російській імперії, як і в Радянському Союзі, єдиним наказом, що виконувався негайно, був наказ про арешт і покарання.

Одразу після наради членів Житомирського окружного комітету КП(б)У 5 серпня Ківа Маркович Табакмахер, з березня 1935 року директор Житомирського учительського інституту, був усунений від роботи, а 15 серпня²⁷ - знятий з посади.

ТАБАКМАХЕР КІВА МАРКОВИЧ народився 3 жовтня 1903 р. в Ковелі у робітничій родині. В 1916 р. був на заробітках в Німеччині 3 серпня по жовтень 1917 р. був членом юнге-бунд. З 1920 по осінь 1928 рр. служив у Червоній Армії. У 1920-1921 рр. - член повітвиконкому в Ліпші (Вінницька область). Член ВКП(б) з 1921 р. В 1921 р. - секретар партбюро 212 полку 24 дивізії. З березня 1921 р. по березень 1922 р. був виключений з партії за пияцтво. З 1923 по 1925 рр. служив в 72 полку 24 дивізії політруком роти в Жмеринці У 1924-1925 рр. - член міськради у Вінниці З 1925 р. служив в 44 дивізії в Києві З 1929 р. працював в інвалідській артілі райкоопспілки в Києві З 1930 р. один рік працював у Сибіру. В 1931 р. вчився на курсах при учбовому комбінаті м'ясопромисловості в Полтаві В 1932-1935 рр. знову служив у Червоній Армії у 44 дивізії старшим інструктором політвідділу з пропаганди. В 1934-1935 рр. читав лекції на корпусних курсах політскладу. З 1935 р. служив в 46 стрілецькій дивізії на посаді начальника клубу. З березня 1935 р. - директор Житомирського учительського інституту. На початку 1936 р. рішенням бюро житомирського міськпарткому виключений з партії як троцькіст. Бюро київського обкому КП(б)У в партії відновило. Освіта: не мав; в учбових закладах не вчився.

Публікації: стаття в газеті "Правда" 23 липня 1929 р. В листі до М.С. Хрушова 12 квітня 1955 р. К.М. Табакмахер повідомляв, що у 1936 р. написав дисертацію.

Сімейний стан: дружина (з 1924 р.) Павлоцька Олена Володимирівна, член ВКП(б) з 1928 р., заступник редактора "Радянської Волині", син Фелікс, 1926 року народження.

Місце проживання: Житомир, вул. К.Маркса, 46, кв. 7.

20 серпня начальник особливого відділу і окрвідділу НКВС капітан ДБ Шатов і оперуповноважений СПО старший лейтенант ДБ Камраз вже підготували абсолютно секретну довідку на товариша по партії К.М. Табакмахера для доповіді в ОПК, в якій, зокрема, говорилося: "На протязении нескольких лет руководство Житомирского пединститута сменялось ежегодно и было контрреволюционным, состоя из троцкистов, националистов и польских шпионов (Гоца, Новака, Падалко и др.). В настоящее время директором пединститута является Табакмахер, троцкист, поддерживающий связь с родными, проживающими в Польше.

Табакмахер окружил себя лектурой, подозреваемой в троцкизме (Олейник - завпед; Чудновская - зав. заочным отделом) и практиковал прием таковых за счет увольнения действительно преданных Соввласти лекторов. Такой факт имеет место в настоящее время в отношении доцента Попаденко, которого по распоряжению Табакмахера из пединститута увольняют, и вместо него принимается

подозрительная, темная личность – брат указанного выше Олейника.

Изложенные факты свидетельствуют об отсутствии бдительности со стороны партийных и советских органов и персональных лиц, занимающихся комплектованием лекторских кадров и руководства пединститута. В августе м-це с.г. Табакмахер решением ОПК с работы директора пединститута снят, однако руководство пединститутом возложено на политнеблагонадежного лектора Матковскского, подозреваемого в к.р. национализме¹²⁸.

Зміст документу говорить про те, що його авторам явно не вистачало оперативних відомостей. Проте зв'язок із закордонном, як відомо, у всі часи у нас був головним фактом провини. Тому не дивно, що тільки сам факт народження К.М.Табакмахера в містечку Ковель (тоді Російської імперії, а з 1921 року - в *буржуазній* Польщі) і постійне проживання там його матері Хани, самотньої і бідної жінки, яка змушена була під кінець життя проситися у притулок для бідних, в 36-му тими, хто мав владу, був розтлумачений як страшний троцькістський злочин.

Наприкінці серпня 1936 р. компромат на К.М.Табакмахера став значно збільшуватися як в кількісному, так і в "якісному" відношеннях. В кінці серпня було підготовлено абсолютно секретну політінформацію (документ не датований) для членів ОПК "О результатах проведения районных партийных собраний и актива Житомирского округа по вопросу деятельности троцкистско-зиновьевского террористического блока", в якій повторювались вище викладені звинувачення на адресу колишнього директора, але й додалися вже нові: К.М. Табакмахер "перед XV съездом партии был в "буфере". Не согласен был с партией по вопросу о строительстве социализма в одной стране и жаловался на слабость информации со стороны вышших парторганизаций рядовой массе партийцев ... Несмотря на решение ЦК ВКП(б) об изъятии троцкистской литературы, Табакмахер не только не уничтожил, а держал таковую у себя в кабинете в учительском институте, чем давал возможность пользоваться ею лектуре и студентам. Несмотря на наличие в учительском институте к/р преподавательских кадров, как, например, троцкистки Чудновской, Олейника, окончившего институт, Багалея, преподававшего историю Украины, Табакмахер не принял никаких мер к устранению их из института. Скрыл от партии свою письменную связь с Польшей"¹²⁹.

29 серпня 1936 р. на закритому засіданні ОПК знову обговорювалось питання про К.М.Табакмахера. Доповідач, ім'ям якого не вказано, до вже відомих і оприлюднених "фактів", зокрема, додатково доносив, що Табакмахер Ківа Маркевич, 1903 р.н., єврей, з родини робітників, член партії з 1921 року, у 1917 р. був у партії бунд в м. Кельцах, в серпні 1927 року протягом двох місяців не голосував за резолюцію ЦК. Отримав догану за троцькістський ухил в партійному керівництві. Був не згоден з партією у питанні будівництва

соціалізму в одній країні. Відстоював свої погляди і вносив свої поправки в резолюцію при обговоренні серпневого пленуму про слабкість інформації (верху - низу). По чистці 1929 р. за несвоєчасне реагування на викривлення класової лінії отримав сувору догану із зняттям з роботи і направленням на низову роботу на виробництво. Коли був у 46 дивізії, входив до троцькістської групи.

Анонімна постанова цього засідання, проголошена заочно, без присутності звинуваченого і за анонімною доповіддю, не вражає увагу своєю оригінальністю: "Табакмахера как активного троцкиста-двурушника из рядов партии исключить"¹³⁰.

Проте слід пам'ятати, що передостанній квартал тридцять шостого року - це тільки початок масових репресій в СРСР. Тоді, на першому його етапі, пильні більшовики прагли ще дотримуватися хоч видимості партійної законності і процедурності. Звичайно, що після таких серйозних і викритих на окружному (!) рівні "злочинів" перед партією, партія зобов'язана була негайно і рішуче реагувати на оперативні дані компетентних органів.

31 серпня і 1 вересня 1936 р. відбулось об'єднане засідання бюро Житомирського ОПК і МПК, на якому був присутній і сам звинувачений, а іншим товаришам були повідомлені вищевикладені факти. Проте, по суті вже засудженому К.М.Табакмахеру, дозволили виступити з останньою промовою на свій захист.

Слід зазначити, що виправдальна промова Ківи Маркевича не мала покального характеру і, що особливо важливо, він і не намагався перекласти свою "провину" на когось іншого. Зупинившись на поясненні фактів біографії, К.М.Табакмахер довго і пристрасно пояснював свою позицію в партійних дискусіях 1925, 1927 і 1934 років. Розповів, як і чому у нього в кабінеті опинилась історія радянської літератури П.С.Когана 1929 року видання, в якій було декілька посилок на ворога народу Л. Д. Троцького. Намагався виправдати свою позицію у питанні про зв'язок з Польщею, де у нього проживала матір і від якої він лише в 1928 р. отримав першого листа, якого тут же відніс до особливого відділу 14 корпусу. Під диктовку начальника цього відділу потім писав їй листи протягом трьох місяців, але потім листування припинив до 1931 року. Крім того, К.М.Табакмахер передав начальнику особливого відділу НКВС Житомирського округу дві копії своїх листів до матері за 1935 рік ...

Але, на жаль, вже ніщо не могло зупинити запущений маховик. Анонімний вирок закритого засідання трійки від 29 серпня змінити не могли вже ніякі пояснення. Постанова об'єданого засідання ОПК і МПК від 31 серпня і 1 вересня від "імені" 937 членів партії¹³¹ Житомирського району лише продублювала те, що було вирішено трьома з них два дні тому: К.М.Табакмахера 1) як активного троцькіста і Двурушника з партії виключити; 2) вважати за необхідне його Полювати; 3) "просить наркомпрос срочно в связи с большой

засоренністю преподавательського состава педагогического института что отражается на ходе учебного процесса, прислать комиссию для пересмотра всего лекторско-преподавательского состава и укрепить организацию учительского института".³²

Більшовицькою принциповістю, а точніше нелюдською підлістю і лицемірством відзначається це ж об'єднане засідання окружного і міського партійних комітетів у ставленні і до дружини К.М.Табакмахера - О.В.Паволоцької, яка «в своїх поясненнях категорично заперечувала належність Табакмахера в 1927 р. до троцькістської опозиції, намагалася довести, що Табакмахер активним троцькістом ніколи не був і що вона готова разом з ним відповідати, заявляючи: "Вкупі жили, вкупі будемо відповідати". Відзначимо, що бюро ОПК ще 26 серпня на закритому засіданні, тобто за чотири дні до цих подій вже передбачливо і далекоглядно позбавило О.В.Паволоцьку посади заступника редактора окружної партійної газети "Радянська Волинь". Тепер залишалось виключити її ще і з партії, що й ілюструє рішення об'єднаного засідання: "Паволоцьку... за те, що вона взяла Табакмахера під свій захист, замість того, щоб викрити дії активного троцькіста, бажаючи за всяку ціну приховати його злочин, поставила свої сімейні інтереси вище інтересів партії, як пособника активного троцькіста, як дворушника з партії виключити", що і було зроблено, як Ви, шановний читачу, правильно розумієте - одностайно.

Можна лише уявити, що передумав у наступні сорок днів безробітний К.М.Табакмахер, якому "гуманно" дозволили побути ще трохи на волі ...

10 жовтня 1936 р. оперуповноважений ДБ Карамаз підписав постанову про арешт К.М.Табакмахера за статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР, в якому говорилося: "Начиная с 1924-25 гг. является активным троцкистом, проводящим к.р. троцкистскую работу, за что в 1936 г. исключен из партии и снят с должности директора пединститута. В 1925 г. примыкал к троцкистской группе в 72 полку, в 1927 г. выступил против линии ЦК, отстаивая троцкистские идеи, в 1934 г. после убийства тов. Кирова обвинял выступавшего компроты Мещерякова за то, что последний назвал Зиновьева и Каменева убийцами"³⁴.

Сьогодні логічно і зрозуміло пояснити хід слідства у справі К.М.Табакмахера практично неможливо. Воно також не вписується ні в які рамки процесуального і кримінального кодексів Української РСР того часу. Якщо підсумувати більш ніж двохсотсторінкову слідчу справу, то суть її зводиться до того, що тому, хто перебував під слідством, ставили питання і отриману інформацію, при нехитрому упередженому узагальненні, йому ж ставили у вину. Але все ж для того, щоб хоч спробувати найбільш точно уявити хід цього "слідства", процитуємо декілька з тих питань, які були поставлені звинуваченому.

— Ви звинувачуєтесь у троцькістській діяльності, що ви можете сказати з цього приводу ?

— З яких питань ви були незгодні з політикою ЦК партії?

— Ви ідеалізували роль Зинов'єва і Каменева ?

— Хто розділяв ваші погляди з осіб, з якими ви мали зв'язок з питань недовіри ЦК партії?

— Розкажіть про ваші зустрічі і взаємовідносини з названими особами після 1927 року.

— З яких питань ви були незгодні з політикою ЦК партії у 1927 році, по суті приєднуючись до троцькістської опозиції?

— Ви вважали тоді правильною троцькістську тезу про неможливість побудови соціалізму в одній країні?

— Чи були у вас в останні роки рецидиви в питанні незгоди з "возможностью построения социализма в одной стране", як в розмовах чи діяльності ви це доводили?

— Чи продовжуєте ви заперечувати свою троцькістську діяльність по армії в 1923 р. ?

— З ким з робітників Житомирського педінституту в 1936 р. ви говорили про використання к.р. троцькістської літератури як першоджерел для наукової роботи?

— Слідство має відомості про те, що в розмові з викладачем Вейцманом ви говорили, що для наукової роботи вами в якості першоджерела використовується троцькістська література, говорили про книгу Троцького "Уроки Октября", доводячи необхідність цього тим, що для того, щоб знати антитезу, потрібно засвоїти тезу - маючи на увазі твори Троцького. Чи підтверджуєте ви ці дані?

— Вами було видано наказ по інституту з приводу революційної дати, де було дано оцінку політичному моменту. Чи було дано в проекті цього наказу мотивацію досягнень як результат боротьби партії з к.р. троцькізмом?

— Слідство має дані, що завучбовою частиною інституту Олійник У себе на лекції і в бесіді зі студентами висловлював к.р. троцькістське формулювання з питання про можливість криз в Радянському господарстві. Що вами було зроблено у відношенні Олійника?

А ось декілька питань, які ставились, так би мовити, свідкам у справі:

— НКВС відомо, що ви знаєте про троцькістську діяльність гр. Табакмахера - колишнього робітника Подива.44 Розкажіть, що вам відомо?

— НКВС відомо, що ви знаєте про троцькістську діяльність колишнього директора учительського інституту Табакмахера. Розкажіть відверто, що відомо вам по суті його троцькістської

діяльності в армії.

- Чи відома вам троцькістська діяльність Табакмахера в наступні роки?

Ненаситний Молох вимагав все нових і нових жертв, виявляв цнотливу пильність не тільки у ставленні до дружини, але вже і до всього його оточення. У всі кінці республіки відповідно до періодів, життєвого шляху колишнього військового і колишнього директора полетіли вимоги негайно повідомити про ймовірний компромат (!) на К.М. Табакмахера.

Дехто Чеботарьов 1 жовтня повідомляв з Києва (парторганізація ІКП) з військовою чіткістю: "В бытность мою секретарем ДПК 24 дивизии в период 1923 - 1925 гг. Табакмахер находился в 72 полку той же дивизии, расположенной в Жмеринке, на должности политрука одной роты.

Во время борьбы с троцкизмом в период 1923 - 1924 гг. в 72 полку образовалась сильная группа троцкистов во главе с бывшим комиссаром 72 полка тов. Фирсовым, сейчас он где-то на Дальнем Востоке комдивом.

К этой троцкистской группе примыкал Табакмахер, он активно выступал на собраниях в защиту троцкистских положений: о выдвижении молодых кадров, молодежь - "барометр" партии и т.д.

Политотделу и мне, секретарю ДПК, пришлось поработать над ликвидацией этой группы"³⁵ ...

Паралельно застосовувались превентивні, але достатньо суворі заходи до товаришів по партії, які не розгледіли троцькіста-зінов'євця у зародку і дали у свій час позитивні характеристики. Так, начдив Якимов на початку 1936 р. написав на К.М.Табакмахера таку характеристику, яка послужила тоді підставою обкому КП(б)У відновити директора учительського інституту в партії, в кінці грудня того ж року була розцінена завідуючим ОРПО Житомирського окружкома КП(б)У Тільманом, як "кругова порука" і він, нічого сумняшся вимагав: "Притягнути до суворої партійної відповідальності Якимова за дачу позитивної характеристики активному троцькісту Табакмахеру"³⁶.

Або ось ще один зразок компартійного конформізму, датований 5 серпня 1936 р., призначений для завідуючого відділом шкіл та науки Київського обкому КП(б)У товаришу Дудіну і написаний секретарем житомирського МПК Елістратенком. В характеристиці, яка містила в принципі звичний в таких випадках набір біографічних відомостей, в заключній її частині, у висновках, зокрема, говорилося: "Тов. Табакмахер політично добре розвинений, працює на підвищення свого ідейно-політичного рівня, приймає активну участь в партійному житті. Директором учительського інституту працює з березня місяця 1935 р., з роботою справляється".³⁷ Але саме цей абзац згодом і був

педбачливо перекреслений, про що переконливо свідчить через десятиліття інший колір чорнила. Як би чого не вийшло. Від цих ікладачів-самозванців тільки один клопіт ...

Один місяць слідство у справі троцькіста-зінов'євця К. М. Табакмахера велося в Житомирі в горезвісному будинку на вулиці Паризької Комуни молодшим лейтенантом ДБ Камразом.

Що передумав Ківа Маркович, йдучи сходами крупнозернистого сірого граніту до просторого, але низького підземелля колишнього селянського земельного банку, крокуючи по цементній підлозі до однієї з більш ніж десяти камер? Що згадував, коли його зупиняли з закладеними назад руками перед візерунчастими ґратами, що залишилися в спадок ще від тієї влади, проти якої він боровся? Що відчував, коли в підвалі сусідньої будівлі у внутрішньому дворі НКВС лунали одиночні пістолетні вистріли чи то по товаришах по компартії, чи то по товаришах по троцькістсько-зінов'євській контрреволюційній організації?

Байдуже мовчать сьогодні одиночні, т.з. розвідні камери (щоб звинувачувати не стискалися один з одним під час проводу, одного з них зачиняли в одну з шести таких камер, в якій не було ні вікна, ні світла і можна було або стояти, або присісти за глухими товстими дверима). Мовчать, наповнені людськими стражданнями, багатомісні, просторі, з кількома вікнами, що виходили на колишню Миколаївську вулицю, з пофарбованим склом і дерев'яними жалюзіями, - камери, в які набивали по кілька десятків чоловік так, що й сісти ніде було. Мовчать і котел, що залишився після тих часів, у якому на дровах варили юшку десяткам тисяч чи то ворогів народу, чи то цвіту і гордості багатостраждальної Житомирщини. Мовчать темно-зелені двері з мутним скляним вічком і невеликим відкидним віконцем для прийому їжі, яке зачинялося на дві клямки зліва і справа, через двері по всій діагоналі перекинута залізна добротна завіса, що закривалася на замок внизу, і ще одна потужна клямка і замок по центру. Мовчать і побілені, без вікон, карцери, і вузькі, короткі дерев'яні нари, що пристібаються до стіни, і бездоганно чистий, розташований на підвищенні туалет, і невеликий кабінет слідчих, розташований між східцями і подвійними грубими ґратами перед в'язницею. Нічого не розповідь і вузький прогулянковий дворик, обнесений глухою цегляною стіною. Страшне довчання страшного часу, немовби із розритої могили.

10 листопада 1936 року, відразу після Жовтневих свят, Ківа Маркович був етапований до Києва. Слідчим був призначений начальник VII відділення IV відділу УДБ Київського обласного Управління НКВС молодший лейтенант А.С.Томін, допити якого вирізнялись особливою жорстокістю і садизмом. І все ж Ківа Маркович винним себе не визнав. Затягувались і порушувались всі терміни,

проходив місяць за місяцем, але "цариці звинувачення" - визнання - не було. Через сім місяців, нарешті, було складено звинувачувальний висновок.

"Обвинительное заключение по следственному делу № 5007.

По обвинению Табакмахера Кивы Марковича в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-10, 54 -11 УК УССР.

В СПО УГБ Киевского Облуправления НКВД поступили данные о проведенный контрреволюционной троцкистской деятельности исключенным из КП(б)У за троцкизм бывшим директором Житомирского педтехникума - Табакмахером Кивой Маркевичем.

Произведенный предварительный следствием по настоящему делу установлен:

... С марта месяца 1935 года, работая Директором Житомирского пединститута - Табакмахер в тесном кругу производил активную к.-р. троцкистскую пропаганду, по сути оправдывая террористические методы борьбы к.-р. троцкистского подполья против партии ...

Табакмахер в пединституте срывал мероприятия по повышению грамотности студентов, окружил себя троцкистами: Чудновской, Олейником, шторме при покровительстве Табакмахера протаскивали к.-р. троцкистские теории в преподавании истории партии, за что Чудновская исключена из партии, а Олейник из ЛКСМУ (материалы в отношении Чудновской и Олейника выведены в отдельное производство)...

Табакмахер до исключения из партии и снятия с работы хранил в своем кабинете троцкистскую запрещенную литературу, допускал пользование таковой отдельными студентами ...

На оснований изложенного по этому делу, в качестве обвиняемого привлечен Табакмахер Кива Маркович, 1903 г. рождения, урож. Польши, по национальности еврей, подданства УССР, исключенный из КП(б)У за троцкизм, обвиняется в активной к.-р. троцкистской деятельности, открытой к.-р. троцкистской пропаганде, оправдывании террористического метода борьбы к.-р. троцкистского подполья против партии, что предусмотрено ст. ст. 54-10 и 54-11 УК УССР - направить на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР.

В предъявленном обвинении себя не признал.

Учитывая, что произведенным следствием полностью установлено инкриминируемое обвинение Табакмахеру и состав преступления, а посему

Постановили:

Следственное дело за №5007 по обвинению Табакмахера Кивы Марковича в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-10 и 54-11 УК УССР - направить на рассмотрение Особого Совещания НКВД

СССР.

Вещдоков по делу нет.

Нон. VII отделения IV отдела УГБ КОУ НКВД мл. лейтенант ГБ
(подпись) Томин

Согласен: зам. нач. IУ отдела КОУ НКВД ст. лейтенант ГБ
(подпись) Здунис

Утверждено: зам. начальника облуправления НКВД капитан ГБ
(подпись) Гришин. "38

А ось записка з протоколу особливої наради при Народному комісаріаті Внутрішніх справ СРСР від 13 травня 1937 р: "Табакмахера Киву Маркевича - за к-р троцкистскую деятельность заключить в исправтрудлагерь сроком на пять лет, сч. срок с 10.X. 36 г. Дело сдать в архив ..." 39

Після арешту К.М.Табакмахера по Житомиру поповзли численні чулки. Викладачі в довірчих розмовах один на один щиро ділились своїми переживаннями. Але серед цих двох обов'язково буде стукач, котрий навіть не заради дешевої юшки, а просто за складом свого вродженого боязливого і підлого характеру вірнопідданськи донесе туди, куди належить, і тому, кому потрібно, видавши це за свідомий промандяський вчинок або веління совісті інтелігенції міста. Ось як це виглядало в березні 1937 року.

"Лектор пединститута Фасулати (антисоветская личность) по поводу раскрытия троцкистско-зиновьевского террористического блока среди некоторых говорит: "Надо было создать громкое дело, ну и создали, теперь кое-кому нагорит".

Доцент геології І.Ф.Матківський, який виконував обов'язки

О.М.Попаденко.

О.С.Пантелеев.

доцент географії П.Г.Постоев говорив: "Король умер, да здравствует король".

Доцент кафедры географии П.Г.Постоев говорил: "Король умер, да здравствует король".

К.К. Фасулаті

Одного такого снимают, другого назначают. Интересно, что нам такого еще преподнесут. Я считаю, что сейчас лучше всего быть подальше от политики, т.к. это вредно для пищеварения".

І.Я. Журавський, директор робфаку при учительському інституті жалкував: "Жалко, что у нас уже не будет такого человека, он был крепким и выпянул институт на первое место. Это для него большая обида".⁴⁰

Забігаючи вперед, скажу, що всього через кілька місяців всі вони будуть також арештовані і розстріляні, за винятком хіба що Кирила Ксенофонтівича Фасулаті, декана

біологічного факультету, доля якого сьогодні, на жаль, до кінця не з'ясована. Але про це в наступній частині.

А тим часом із Києва Ківа Маркович був направлений по горьківській залізниці на Воркуту, в м.Котлас Ухтпечлагу. Недаремно кажуть: біда не приходиться одна. Закінчення терміну, згідно з вироком, повинно було настати 10 жовтня 1941 року. Але йшла Велика Вітчизняна війна і, як відомо, "ворогів народу" тоді не звільняли. Довгождана свобода прийде лише десять років по тому. Аж ніяк!.. Радянський громадянин, відповідно до ленінсько-сталінської теорії, "вину", якою б вона не була чи нехай її і зовсім нема, повинен носити довго й багато – це називається вихованням. Правда, той, хто виховує, чомусь завжди вважає, що саме він істинний, праведний і вічний, дякувати, що завжди знайдеться вправний облесник, який довірчо нашепче це йому на вухо. Але потім все-таки і до нього обов'язково прийде заслужена кара, і вже сама історія судить своїм праведним і неупередженим судом колишнього, здавалося б, колоса, як було це, наприклад, з вірним чекістом і слідчим у справі №5007 молодшим лейтенантом ДБ А.С.Томіним, котрий 6 лютого 1941 року військовим трибуналом військ НКВС був сам засуджений за грубі порушення радянської законності, допущені ним на слідчій роботі.⁴¹ Можна лише уявити ці порушення, якщо найжорстокіша влада вважала їх грубими...

18 лютого 1942 року К.М.Табакмахера було засуджено *вдруг*. Звинувачення могло б видатися з першого погляду до вбогості примітивним, якби його наслідки не були вбивчими. Ківа Маркович був звинувачений у тому, що "собирался организовать вооруженное восстание, захватить власть и пригласить Гитлера на Воркуту"⁴²... За цей "злочин" колишній директор Житомирського вчительського

інституту просидів 21 місяць у табірній в'язниці під слідством і вийшов із неї лише 23 червня 1943 року, але свободи, зрозуміло, не отримав.

4 січня 1947 року рішенням особливої Народи ув'язнених К. М. Табакмахер був *утре* засуджений (як соціально небезпечний тип) до трьох років заслання і вимушений був залишатися працювати у Воркуті начальником планової частини шахти. У серпні наступного року його примусово відправляють до Кустанайської області Казахстану. Висланий живе в селі Вікторівка Таранівського району. Але сорокашестилітню людину владуїмущі не припиняють виховувати і там або, відверто кажучи, знущатися. 25 листопада 1949 року Ківу Маркевича знову, *вчетверте*, арештували за "гріхи" 1936 року та й ще пригадали знамениту воркутинську голодівку, коли весь (!) табір відмовився від їжі (ох, і злопам'ятний же наш народець!) 16 жовтня 1950 року (чи не до Жовтневої річниці?) К.М. Табакмахера знов засудили до десяти років виправно-трудових таборів у Караганді.

Довгоочікувана реабілітація настане лише 8 травня 1957 року за постановою Київського обласного суду "за недоказанність пред'явлених обвинувачень"...

Із наступної долі Ківи Маркевича відомо, що в 1957 р. він мешкав у м.Покрові Володимирської області, а в 1963 р. жив у Первомайському районі Москви. О.С.Кузьмин, завідувач кафедри історії та політології ЖДПІ пригадає, як він раптово зустрівся з низкорослим та сухорлявим старичком К.М.Табакмахером в 1972 році, коли той звертався в відділ кадрів нашого інституту. Про останні роки життя директора Житомирського учительського інституту інших відомостей немає.

Але вернемося до Житомира кінця тридцять шостого року.

Як уже відомо, у справі К.М.Табакмахера проходили поставлені йому в провину ще два троцькісти К.Б.Чудновська і П.В.Олійник. Зрозуміло, що репресивна машина не могла залишитися в стороні від таких обурливих фактів. Маховик почав набирати інерцію, і наступною мішенню в учительському інституті були визначені саме вони. На жаль, про Петра Васильовича і Клару Бенціонівну ми сьогодні маємо вельми обмежені факти.

Відомо, що КЛАРА БЕНЦІОНІВНА ЧУДНОВСЬКА народилась у 1902 році в єврейській сім'ї службовців, була членом партії більшовиків з 1920 р. у 1935 р. вона отримала догану і була виключена із партії Житомирським РПК за допущену теоретично-політичну помилку під час пропагандистської роботи, заявляючи, що основоположником марксизму в Росії був не В.І.Ленін, а Г.В.Плеханов.⁴³ Клара Бенціонівна приїхала на роботу в Житомир із Ленінграда,⁴⁴ де також

звинувачувалась у троцькізмі за висловлювання, що "диктатура пролетаріату відіме на кінець другої п'ятирічки" і що "лише через фашизм міжнародний пролетаріат може прийти до диктатури пролетаріату".⁴⁵ Є відомості, що за це вона також виключалась із партії, але згодом була відновлена.

В Житомирському інституті вона працювала з грудня 1935 р. завідуючою заочним сектором. У квітні 1936 р. за помилки теоретичного і національного характеру: "Для пролетаріата і для СССР лучше, чтобы в Японии состоялся переворот, что орден на Беломорканале мы даем для того, чтобы перетянуть на свою сторону чужих нам людей, а рабочим не дают орденов. Украину назвала Мароссией",⁴⁶ була знов виключена з партії і звільнена з роботи.

22 серпня 1936 р. відбулось засідання бюро Житомирського міськкому партії, на якому обговорювалось рішення партійної організації учительського інституту про виключення з членів партії Чудновської Клари Бенціонівни Питання підготували І.Я.Журавський, який був тоді секретарем парткому інституту, і Грінман. В ході обговорення висловились К.Б.Чудновська, Векслер, В.А.Чаплигін, що працював тоді завідуючим відділом пропаганди Житомирського окружкому, Хасін, Янцов і Єлистратенко. Одноголосно прийнято рішення: Чудновську К.Б. за притягнення меншовицького ідеалізму, троцькістської ідеології з рядів партії виключити. Вважати неможливим перебування Чудновської К.Б. на посаді помічника директора учительського інституту по заочному навчанню і з роботи її зняти. Окрім того, було винесено також окрему ухвалу і по товаришу І.Я.Журавському: зняти т. Журавського з роботи секретаря парткому учительського інституту. Засідання трійки 29 серпня 1936 р. одноголосно підтвердило рішення міського комітету КП(б)У⁴⁷

Тому, вже знаючи механізм адміністративної роботи більшовиків-ленінців, бачиш, наскільки марні спроби простого смертного опротестувати рішення начальника. Подана К.Б.Чудновською апеляція до окружкому партії лише посилила роздратування функціонерів: "Чудновська на бюро ОПК своїх помилок не визнала, а навпаки відстоювала їх ... напала на партапарат, заявляючи, що партійний апарат що хоче, те і зайве приписує комуністам, особливо за останній час. Апеляцію Чудновської відхилити."⁴⁸

Це вже завідомо не могло бути розмовою рівних. Ох, як вони люблять, коли людина зламана, розмазана, втрачає будь-яке поняття про гордість і честь та перетворюється на слухняного, на все готового лакизу, завжди готового до жалюгідних, послужливих ласощів, стукацтва і конформізму совісті. Вивчаючи архівні документи, переконуєшся в тому, що і Клара Бенціонівна і Ківа Маркович були

не такими людьми. Сповнені людської гідності, принципові сміливо обстоювали свої погляди. Плата за таку позицію у одна - зламана, скалічена доля і повага нащадків.

Про ПЕТРА ВАСИЛЬОВИЧА ОЛІЙНИКА відомо, що його батьки були родом з Чернігівщини. У 1931 р. він вступив до аспірантури науково-дослідницького інституту історії української культури у Харкові. Є відомості, що того ж року він виключався Чернігівським райкомом ЛКСМУ з комсомолу за відмову їхати на політично-господарську компанію. З 1932 по 1933 р. В.П. Олійник ніде не був прикріплений до комсомольського осередку і не сплачував внесків. Під час навчання в аспірантурі "Олійник в розмовах допускав націоналістично-куркульські ворожі наклепи: "Хліб з України вивезли, людей залишили голодними", "Дожилися, що коровами орють" 49. Очевидно, що це і стало згодом приводом для його виключення з аспірантури.

З якого року працював Петро Васильович в Житомирському учительському інституті лектором історії, поки встановити не вдалося. З січня по липень 1936 р. він тимчасово працював завідуючим навчальною частиною інституту. Як кращого працівника, К.М.Табакмахер преміював його годинником. В кінці року йому було доручено прочитати доповідь про підсумки 1936 р. Проте 2 січня його до лекції не допустили. Приблизно в цей проміжок часу МК ЛКСМУ знову виключив П.В. Олійника з комсомолу за зв'язок з ворогом народу К.М.Табакмахером.

А 8 січня 1937 р. відбулось засідання історичної кафедри Житомирського учительського інституту, на якому були присутні керівник кафедри Віктор Олексійович Чашшгін, новопризначений директор інституту Олексій Севастьянович Пантелеев, доцент Олексій Маркович Попаденко, асистент Ш.Руднев, асистент А.Я. Коваленко, Лугова, Чарський та П.В.Олійник. Порядок денний засідання складався з одного пункту: "Про викладача історії Українит. Олійника."

Думаю, що цитований нижче документ з незначними купюрами дуже колоритно і точно передасть вкрай заідеологізовану атмосферу, що панувала тоді як в радянському соціалістичному суспільстві в цілому, так і в інституті зокрема.

"Чаплигін (кер. кафедри): На минулому засіданні кафедри-млою було заявлено, що тов. Олійник викладав історію України з позиції буржуазно-націоналістичної історіографії. Олійник заявив на обласних курсах пропагандистів, що Маркс, Енгельс являються ідеологами буржуазної інтелігенції. Олійник вихваляв Грушевського, Костомарова,

Драгоманова, називаючи їх корифеями української історіографії, а радянських істориків вважав неуксами.

Пантелєєв: ... Олійник подавав погляди українських буржуазно-націоналістичних істориків Грушевського, Драгоманова, Костомарова, але критики їх поглядів не дано. .. У всіх конспектах подано Драгоманова як центральну фігуру народницького руху на Україні. Не висвітлено народництво як ворога марксизму, навпаки, в конспектах зазначено, що Ленін позитивно ставився до героїв-народників... Не подано критики Скрипника в питаннях про пролетарську революцію на Україні...

При висвітленні характеру революції 1789 р. у Франції зовсім ігнорувались вказівки товариша Сталіна...

Коли проглядаєш конспекти студентів, то вражає те, що немає жодної ссилки на класиків марксизму, а ссилки на Грушевського скільки завгодно.

Олійник: ... на історію України за навчальним планом дано мало годин, і я читав курс дуже швидко. Обмеженість часу не дала мені можливості подавати критику українських буржуазних істориків. З історії України літератури немає... Буржуазних істориків я не вихваляв, а говорив, що їх треба використовувати і їх твори мають більшу цінність, ніж твори Скубіцьких.

Лугова: Я вважаю, що при розгляді питання викладання історії Олійником не можна розривати зв'язків Олійника з троцькістом Табакмахером. Є дані, що Олійник мав зв'язки з Табакмахером і після вилучення Табакмахера з партії і разом з ним виживав Попаденка з інституту

Чаплигін: ... Вважаю цілком доведеним зв'язок Олійника з Табакмахером і те, що вони іноді сварились, було певною тактикою.

Олійник, безперечно, у своєму викладанні протаскував буржуазно-націоналістичні концепції, і я вважаю, що довіряти йому викладання історії в інституті неможливо.

Коваленко: ... Щодо зв'язків з Табакмахером, як Олійник після виключення Табакмахера з партії і зняття з роботи, разом з Табакмахером прийшли п'яні і обнявшись спали на одному ліжку в гуртожитку.

Пантелєєв: ... Виступ Олійника був нічим іншим, як вилазкою класового ворога. Я приєднуюсь до тієї думки, що доручати викладання історії України йому не можна.

Ухвалили: За притаскування буржуазно-націоналістичних концепцій історії України, за зв'язок з троцькістом Табакмахером викладача Олійника неможливо надалі залишати на посаді лектора історії в інституті. Просити дирекцію негайно звільнити Олійника від роботи

Голова кафедри: (підпис) Чаплигін.
Секретар: (підпис) Руднев.⁵⁰

З огляду на те, в якому напрямку йде обговорення і, очевидно, зрозумівши глибину тієї пірви, яка розділяє його і поки "правих" кафедралів. Петро Васильович демонстративно залишив засідання.

Йдучи назустріч проханням трудящих, директор інституту наказом від 25 січня 1937 р було усунув П.В.Олійника від роботи. Невже в нашому суспільстві був колись випадок, коли ціла кафедра була неправа, а один викладач правий?! Натовп, який живе лише одним днем, вимагав видовищ і хліба! Він їх отримав! Не біда, що статисти і режисери згодом поміняються місцями: того ж 37-го буде заарештований і сам завідувачий, і сам директор ... Але тоді, у січні, їм здавалося, що вони всевладні, що вони непогрішні, що вони вічні. О, часи, о, звичай!

П.В.Олійник, так само як і К.Б.Чудновська, намагався добитися правди. 4 квітня після ряду даремних спроб реабілітації в окрузі він написав заяву до ЦК КП(б)У, в якій детально описав і ситуацію, яка склалась на кафедрі, і тяжке становище, в якому він опинився: "Директор примусив мене покинути інститутську квартиру при -25° з 7-місячною дитиною."⁵¹

Як це у нас водиться, документ з Києва був спущений в округ, і його перевіряли ті, хто його ініціював - члени Житомирського ОПК. Невідомо, як відбувалась сама перевірка, але 28 червня 1937 року на світ з'явився документ, в якому в резюмуючій частині було зазначено, що П.В.Олійника знято з роботи правильно ...

Мабуть, збагнувши марність своїх спроб відновити справедливість, Петро Васильович прийняв єдине правильне в тій ситуації рішення. Не дочекавшись результатів "перевірки", він "однієї ночі виїхав з Житомира навіть невідомо куди".⁵² До речі, з часу виключення К.В.Чудновської з партії про неї також в архівах знайти будь-які відомості не вдалося. Очевидно, вона також вирішила виїхати від гриха подаль.

Нам не відомо сьогодні, як склалась далі доля К.Б.Чудновської і П.В.Олійника. В Житомирських архівах серед репресованих їх імен, на щастя, нема. Проте, на жаль, це також не дозволяє однозначно стверджувати, що вони уникли чи уникнуть цієї гіркої долі. Бризки оруйної піни спущеного Цербера отруїли і деформували поняття совісті і свідомості багатьох колись дійсно порядних людей, які перетворилися в кінці тридцятих у пильних більшовиків. Вони й будуть писати й перевіряти біографії новоприбулих, робити запити про колишнє місце роботи і проживання, і, на жаль, рано чи пізно у відношенні останніх коло замкнеться. Думаю, що коли в СНД будуть

завершені роботи над багатотомним виданням "Реабілітовані історією", в яких-небудь віддалених районах колишнього Радянського Союзу ми дійсно знайдемо відомості про багатьох житомир'ян. Тільки б дуже не хотілось, щоб це припущення підтвердилось.

В боротьбу з троцькізмом К.М.Табакмахером і націоналістом П.В.Олійником активно включилась обласна партійна газета "Радянська Волинь". На початку 1937 року в ній було опубліковано ряд статей, в яких викривались, як виявилось, вороги всього радянського народу. Вищеназвані прізвища переходили з одного опуса до іншого і справді стали ідеологічним жупелом залякування жителів Житомирщини.

В комсомольській організації учительського інституту "посилають свою діяльність різні ворожі елементи. Комсомольський комітет зовсім не реагував на шкідливі дії Олійника, що був близьким пособником запеклого ворога народу Табакмахера. Олійник, прикриваючись комсомольським квитком, довгий час проводив свої шкідливі дії. Лише після безпосереднього втручання партійної організації інституту цей ворог був викритий і вигнаний з комсомолу та інституту", - писав Токарський.⁵³ Звичайно, що за таку НП секретар комітету комсомолу інституту Ковальчук був знятий з роботи.

Про ворогів народу і низький рівень викладання писав якийсь Обслідувач: "Інститут не забезпечено кваліфікованими кадрами. З 27 тільки 6 лекторів пройшли кваліфікаційну комісію. Кабінети та консультації працюють незадовільно, зокрема історії та педагогіки. Студенти консультацією не охоплені, а звідси і зовсім низька якість засвоєного матеріалу.

До цього часу не перевіряли конспектів і учбових планів з тих предметів, які читали такий ворог народу, як Табакмахер, а також Олійник.

Історична та педагогічна кафедри слабо готуються до іспитів.

Також помітна низька якість грамотності з української та російської мов. Перевіркою встановлено, що на студента в середньому з української мови припадає 9,9 помилки, а з російської - 13,2 помилки."⁵⁴ В кінці автор рекомендував більше уваги приділяти вивченню сталінської конституції.

Через дев'ять місяців після арешту К.М.Табакмахера його ім'я не зникає зі шпальт газети. Автор статті "В атмосфері сімейності та підлабунництва" Дорошенко, розмірковуючи про значення діамату в освіті студентів, зокрема, написав: "Або ось приклад з такої дисципліни, як діамат: в минулому цю дисципліну викладав ворог народу троцькіст, колишній директор інституту Табакмахер. Не треба доводити, скільки цей ворог нашкодив, пропагуючи троцькістські

настанови. Але ворог був спійманий на гарячому, його викрили".⁵⁵ Водночас пильний журналіст ґрунтовно пройшовся по Олексію Севаст'яновичу Пантелєєву і секретареві партійного комітету Анатолію Івановичу Чарському, чим як продемонстрував свою лояльність, так і підготував ідеологічне підґрунтя для наступної хвилі репресій в інституті, а вона вже знову починала набирати силу.

Як відомо, такі служби, як НКВС, у своїй повсякденній роботі завжди спираються на відомості, отримані від так званих неформальних співробітників, або, як кажуть в народі, стукачів. Що могли б зробити камради і малуки, які наглядали в той час за Житомирським учительським інститутом, якби не було у них інформаторів! Не всі з викладачів, співробітників чи студентів інституту ставали ними добровільно, і не нам встановлювати ступінь їхньої вини. Над кожним з нас є справжній і вищий суддя. Але практично завжди серед будь-якого натовпу знайдеться ширший, свій, рідний, доморощений Азеф, як правило, обтяжений внутрішньою неповноцінністю. Ще не так давно такі неформальні лідери ініціювали і формували цілі напрямки інститутської політики. Їх, як правило, знають і не поважають, намагаючись обійти стороною і не спілкуватися. Історія сама проголосить їм вирок, і він буде набагато страшніший, ніж ті підлості, які вони чинять.

Був такий Азеф і того далекого 36-го. Думаю, що наш маленький інститут повинен нарешті дізнатись як про свої жертви, так і про своїх неформальних інформаторів. Щоб не здатися суб'єктивним, наведу сухі рядки документів.

М.М. Вайцман: "Хочу отметить, что особенно грязную роль в создании дела на Табакмахера сыграла секретарь института Мильчина. Она лично от меня требовала дачи необъективных показаний на Табакмахера и оказывала давление на других свидетелей. Как потом выяснилось, Мильчина создала много дел и по многим из них давала ложные показания. Мне лично об этом говорил заместитель прокурора области по спецделам Черкез. Это было, кажется, в 1938 году после решения партии о допущенных искривлениях.

Мильчина вообще была каким-то злым и неполноценным в физическом отношении человеком. Она грубо, путем угроз принуждала студентов и преподавателей к сожительству с ней. Требуя от меня ложных показаний на Табакмахера, она угрожала, что в противном случае добьется моего ареста".⁵⁶

Л.І. Ланда: "Мильчина была провокатором, ибо она доносила ложные сведения на студентов института в органы НКВД, после чего

происходили аресты.¹¹⁵⁷

Т.Л. Гурвич: "Мильчину я хорошо помню, она работала секретарем я одновременно училась в институте. Ее взаимоотношения с Табакмахером, кажется, были хорошие, и она будто бы даже симпатизировала ему.

Но вообще Мильчина была страшным человеком. Ее все боялись. У нее были какие-то неприятности патологического порядка. Конкретных примеров ее нечистоплотного, нечестного поведения я не могу привести, но знаю, что после того, как в 1938 году прекратились массовые репрессии, то ходили разговоры, что многие были арестованы по вине Мильчиной. Эти разговоры исходили от работников прокуратуры".⁵⁸

М.І. Омельченко: "Главным источником клеветы была Мильчина которая потом и разглашает о своих визитах. Но кто такая Мильчина? Которая пользуется таким доверием Камраза и злоупотребляет им. Это наглый и самый подлый клеветник".⁵⁹

3

Мильчина Берта Ісаківна народилася 1909 р. в Одесі, єврейка, працювала ревізійним коректором в редакції "Радянської Волини", студентка-заочниця другого курсу Житомирського учительського інституту, з травня 1935 року була секретарем директора інституту. 60 Після 1938 року її доля невідома.

Від себе додамо лише одне: практично немає жодної слідчої справи викладачів і студентів ЖУІ, в якій не було б її "свідчих" показань.

Так закінчувалась перша хвиля репресії кінця 1936 і самого початку 1937 років у Житомирському учительському інституті. Але були ще друга, третя і четверта, були поодинокі і групові справи. Будуть арештовані новий директор, лектори, студенти - і так до двірника і конюха інституту. А це, за відомостями, які зараз є у нашому розпорядженні, близько трьох десятків лише викладачів! Останній арешт органами НКВС лектора інституту відбудеться 22 червня 1941 року!..

Але про це в наступній частині статті.

1. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: оторінки неписаної історії. - К., 1993. - С.132.
2. О.Я. Шульський - уродженець с. Борова Рудня, зараз Стара Борова Володарського Волинського району. В 1918-1919 рр. працював в Житоїрі. Грунтовний матеріал про цей період життя відомого політичного діяча України див.: Літературна Україна. - 1988. - №27; Врублевський В. Олександр Шульський: оторінка біографії // Комсомольська зірка (Житоїр) - 1988. - 6 вересня; Московские ведомости. - 1992. - №31; Гарай І. До останнього подиху. Нові

факти з біографії О.Я. Шульського, наш земляка // Радянська Житомирщина - 1993. - 30 березня; Шаповал Ю. Не самогуби. Злочин розсекречений через 46 років. Літературна Україна. - 1993. - №8.

3. Дашкевич Я. Політичне ошукаство провокації?.. Крих українізації 20-х - 30-х рр. // Літературна Україна. - 1990. - жовтня.
4. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генезис, наслідки) - К., 1995. - С.257.
5. Енциклопедія Українознавства. Т.І. - 1993. - С.81.
6. Вперше короткі біографічні відомості і

В.П.Гоцу повідомив: Гасай Є. Ректор Волинського // Радянська Житомирщина. - 1993. - 19 січня.

7. Державний архів Житомирської області. (Далі ДАЖО). Ф.П85, оп.2, спр.687. - Арх.1-13 зв.
8. Архів УСБУ в Житомирській області. (Далі АСБУЖО). Спр.17848-П. - Арх.22.
9. Відомо, що Є.О.Ненадєвч працював в Житомирському ІНО з 1919 по 1929 р.р.: Білобровець В.В. Євген Олександрович Ненадєвч // Волинь-Житомирщина. - №1. - 1997. - С.19.
10. Є.М.Кудрицький з 19 жовтня 1931 р. працював в Запорізькому педінституті професором доцентом кафедри мовознавства: Архів ЖДПІ ім. І.Франка. Справа 18. Кудрицький Євген Михайлович. Особовий листок по обліку кадрів (справа не пронумерована).
11. В.Я.Гнатюк в квітні 1931 р. залишив Житоїр і працював в Кривому Розі: Кондратюк Р.Ю. Державний Архів Житомирської області. - Житоїр, 1997. - С.17. Таким чином, хоч і на бідних фактах, наслідують утверджувати, що В.П.Гоца називав прізвища викладачів Волинського ІНО, яких в 1933 р. вже не було в Житоїрі.
12. АСБУЖО. Спр. 17848 - П. - Арх.81.
13. Ibidem. - Арх. 103.
14. Миколенко Начиний Миконович, 1888 р.н., уродженець с. Шиповка Чернігівського району, педагог, освіта вища. Звинувачувався як керівник Київського відділу УВО. Засуджений 14 січня 1934 р. до 5 років ВТТ, в 1937 - за ті ж дії пересуджений і 8 грудня - страчений.
15. АСБУЖО. Спр.17848 - П. - Арх.433-434.
16. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. - К., 1992. - С.96.
17. АСБУЖО. Спр.25462 - П. - Арх.1-85.
18. АСБУЖО. Спр. 25463 - П. - Арх.1-48.
19. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 - 1945 рр. Збірник документів та матеріалів. - К., 1969. - С.26.
20. XII з'їзд КП(б)У 18-23 січня 1934 р. / Стенографічний звіт. - Харків, 1934. - С.204-205.
21. АСБУЖО. Спр.25463 - П. - Арх.23.
22. ДАЖО. Ф.П85, оп.1, спр.760. - Арх.2.
23. Ibidem. - Арх.8.
24. Ibidem. - Арх.4.
25. Ibidem. - Арх.7.
26. Ibidem. - Арх.10.
27. Ibidem. Спр.749. - Арх.8; Ibidem. Спр.757. - Арх.30.
28. Ibidem. Спр.757. - Арх.30.
29. Ibidem. Спр.760. - Арх.13, 26.
30. Ibidem. Спр.757. - Арх.123-125. В документі відсутні назва організації, яка його підготувала, а також прізвища та підписи осіб, які його затвердили. Можливо, це витяг із засідання трійки.
31. Ibidem. Спр.770. - Арх.12.
32. Ibidem. Спр. 752. - Арх.1-13; Ibidem. Спр.753. - Арх.1-13; Ibidem. Спр.749. - Арх.7-8.
33. Ibidem. Спр.749. - Арх.8-9; Ibidem. Спр.752. - Арх.14-17; Ibidem. Спр.753. - Арх.14-17.
34. ДАЖО. Ф.Р-5013, оп.2, спр.14847 - П. - Арх.3.
35. ДАЖО. Ф.П85, оп.1, спр.759. - Арх.8.
36. Ibidem. - Арх.10.
37. Ibidem. - Арх.1.
38. ДАЖО. Р-5013, оп.2, спр.14847 - П. - Арх.152-153. Документ без дати.
39. Ibidem. - Арх.161.
40. ДАЖО. Ф.П85, оп.1, спр.757. - Арх.36-37.
41. ДАЖО. Ф.Р-5013, оп.2, спр.14847 - П. - Арх.311.
42. Ibidem. - Арх.161.
43. ДАЖО. Ф.П85, оп.1, спр.749. - Арх.45.
44. ДАЖО. Ф.Р-5013, оп.2, спр.14847 - П. - Арх.56.
45. ДАЖО. Ф.П124, оп.1, спр.155. - Арх.172-173.
46. ДАЖО. Ф.Р-5013, оп.2, спр.14847 - П. - Арх.55.
47. ДАЖО. Ф.П85, оп.1, спр.757. - Арх.120.
48. Ibidem. Спр.749. - Арх.45.
49. Ibidem. Спр.815. - Арх.3.
50. Ibidem. - Арх.9-11.
51. Ibidem. - Арх.5.
52. Ibidem. - Арх.1; Радянська Волинь. - 1937. - 16 березня.
53. Токарьовий. Обрани новий КСМ комітет // Радянська Волинь. - 1937. - 16 березня.
54. Ободувач. виправити допущені помилки // Радянська Волинь. - 1937. - 26 березня.
55. Дорошенко. В атмосфері сімейності та підлібуництва // Радянська Волинь. - 1937. - 5 липня.
56. ДАЖО. Ф.Р-5013, оп.2, спр.14847 - П. - Арх.199.
57. Ibidem. - Арх.229.
58. Ibidem. - Арх.222.
59. АСБУЖО. Спр. 20160 - П. - Арх. 235 зв.
60. Ibidem. - Арх.158.